

УДК 378.147-057.875:[81.161.2'1]-047.22
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.70-3.42>

Л. В. Рускуліс

доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови і літератури
Миколаївського національного університету
імені В. О. Сухомлинського

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СУБКОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ

У статті доведено, що у процесі розвитку освіти в Україні одне із провідних місць належить формуванню фонетичної субкомпетентності як складника лінгвістичної компетентності, тобто досконалому знанню фонетичної системи сучасної української літературної мови, історичних етапів її розвою, діалектичних особливостей, засобів фоностилістики; визначено, що фонетика є складником загальної системи мови, її першим рівнем, основою для опанування лексикології та граматики, оскільки букви – це матеріал, з якого будуються слова та словоформи; наголошено, що фонетична субкомпетентність – опанування фонетичної системи української мови, свідоме практичне застосування отриманих теоретичних знань у власному мовленні; а її формування відбувається на основі здобутих фонетичних знань; проаналізовано погляди вчених на різновиди фонетичних знань (практично-мовленнєві; ті, що пов'язані з теорією мови; знання про різницю між графемою і фонемою; знання знаків фонетичної транскрипції); розглянуто особливості формування фонетичних навичок як автоматизованих репродуктивних або рецептивних дій, які забезпечують коректне звукове й інтонаційне оформлення власного мовлення й адекватне сприймання звукового й інтонаційного оформлення мовлення інших; з'ясовано особливості дидактичних (науковості, наступності й перспективності, систематичності й послідовності, зв'язку теорії із практикою, наочності, самостійності й активності, міцності засвоєння знань) та лінгводидактичних (специфічні, власне методичні) принципів навчання як запоруки цілісної системи навчання; проаналізовано роль фонетичних вправ (фонетико-мовні, фонетично-мовленнєві, фонетико-комунікативні), які формують слухові репродуктивні навички поділу мовного потоку на слова, склади, уміння робити звуковий аналіз слів і складів, утворювати слова зі звуків тощо; підкреслено, що складником фонетичної субкомпетентності є орфоепічна, яка формується виконанням вправ для імітації та відтворення звуків; прослуховування й аналізу власного мовлення та мовлення ораторів, художників слова; читання вголос і декламація віршів, інтонування.

Ключові слова: фонетична субкомпетентність, фонетичні знання, фонетичні навички, загальнодидактичні й специфічні принципи навчання, фонетичні вправи, орфоепічна субкомпетентність.

Постановка проблеми. Сучасна система освіти України впевнено формується відповідно до інноваційних викликів суспільства, реагує на його потреби й запити, готує генерацію людей, готових до активної діяльності в багатогранному світі. Це повинні бути особистості, які мають глибокі теоретичні знання й практичні вміння, здатні вільно та правильно спілкуватися, підтримувати контакти, досягають взаєморозуміння під час комунікації, що в майбутньому продемонструє їхню конкурентоспроможність. Немаловажна роль у цьому процесі належить сформованості фонетичної субкомпетентності як складника лінгвістичної компетентності, тобто досконале знання фонетичної системи сучасної української літературної мови, історичних етапів поступу її, діалектичних особливостей, засобів фоностилістики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фонетика – один зі складників загальної системи мови, її перший рівень, основа для засвоєння лексикології та граматики, оскільки саме букви є тим

матеріалом, що вибудовує слова й словоформи. Теоретичне підґрунтя фонетики всебічно проаналізовано у працях А. Багмута, І. Білодіда, І. Бодуена де Куртене, І. Борисика, В. Винницького, О. Волоха, Л. Зіндера, М. Жовтобрюха, Ф. де Соссюра, А. Реформатського, Н. Тоцької, Л. Щерби, лінгводидактів З. Бакум, Т. Донченко, С. Єрмоленко, О. Караман, С. Карамана, Н. Тоцької, І. Хом'яка, Н. Шкурятяної та ін. Учені ведуть постійні пошуки оптимальних лінгводидактичних засад навчання фонетики й формування фонетичної субкомпетентності.

Метою статті є аналіз специфічних принципів, методів та прийомів формування фонетичної субкомпетентності учнів на уроках української мови.

Виклад основного матеріалу. Під фонетичною субкомпетентністю розуміємо «оволодіння фонетичною системою української мови, свідоме практичне застосування отриманих теоретичних знань у власному мовленні» [12, с. 287]. Фонетична субкомпетентність формується на

основі здобутих фонетичних знань – опанування лінгвістичних понять, як-от: «фонетика», «графіка», «орфоепія», «орфографія»; «звуки мови» та «звуки мовлення» (голосні, приголосні; приголосні тверді й м'які, дзвінки й глухі); «склад», «наголос»; «орфоепічна помилка», «орфограма»; правил вимови звуків, що позначені літерами *г* і *є*; позначення звуків мовлення на письмі (абетка, співвідношення звуків і букв); вимови наголошених і ненаголошених голосних; вимови приголосних звуків (уподібнення приголосних, вимова і правопис префіксів; спрощення у групах приголосних); знання найпоширеніших випадків чергування голосних і приголосних; основних правил переносу слів; правил уживання знака м'якшення й апострофа; засвоєння мовного матеріалу з використанням орфоепічного й орфографічного словників [14]. Учителю з метою організації навчання фонетики, за дотримання принципу наступності, варто виокремити ті теми, які учні засвоїли на пропедевтичному етапі (початкова школа), щоб у процесі систематичного вивчення фонетики, графіки й орфографії (другий етап) удосконалити набуті навички й ознайомити з новими поняттями. Велике значення для формування фонетичної субкомпетентності має опрацювання фонетичних явищ у процесі вивчення будови слова та словотвору, граматики (третьої етап). Рівень сформованості фонетичної субкомпетентності припадає на етап узагальнення й систематизації вивченого (старша школа).

Нам імпонує думка В. Бухбіндера, який пропонує поділ фонетичних знань на практично-мовленнєві; ті, що пов'язані з теорією мови; знання про різницю між графемою і фонемою; знання знаків фонетичної транскрипції, класифікує їх за рівневим принципом: а) окремий звук чи комбінація звуків; б) слово; в) мовленнєвий такт чи речення [3]. Суголосним є міркування Т. Донченко, яка зазначає: «Щоб відтворити звукову форму, дивлячись на букви, якими слово написано, треба дуже добре розрізнати звукову структуру слів: чути всі звуки у словах, аналізувати звуковий склад слова, давати якісну характеристику кожному звукові, тобто аналізувати звукове значення кожної букви в кожному конкретному її вияві, засвоїти вимову того чи іншого слова, морфеми» [4, с. 76]. Отже, основне завдання під час вивчення фонетики у школі – сформуванню культуру усного й писемного мовлення, навчити грамотного письма, виразного читання.

Успішне опанування фонетичної системи мови забезпечує високий рівень сформованості фонетичних навичок, які Н. Бориско трактує як автоматизовану репродуктивну або рецептивну дію, «яка забезпечує коректне звукове й інтонаційне оформлення власного мовлення та адекватне сприймання звукового й інтонаційного оформ-

лення мовлення інших» [2, с. 3], наголошуючи, що вони формуються поетапно, є автоматизованими, стійкими та гнучкими. До таких навичок науковець уналежнює: слухо-вимовні – коректна вимова всіх фонем та розуміння їх у процесі сприйняття; інтонаційні – правильне інтонаційне оформлення власного мовлення; рецептивні – автоматизована рецепція фонем та інтоном у мовленнєвому потоці; репродуктивні – відтворення фонем та інтоном під час мовлення [2, с. 3]. Звертаємося до досліджень З. Бакум, яка обґрунтовує необхідність формування мовних умінь і навичок (розпізнавальні, класифікаційні, аналітичні, синтетичні) та мовленнєвих умінь і навичок (орфоепічні, фоностилестичні, правописні) [1]. С. Єрмоленко наголошує на важливості формування аудіомовленнєвих навичок відповідно до шести стадій: 1) пояснення нового матеріалу, що має на меті формування артикуляційного й акустичного образу фонетичного елемента; усвідомлення подібності чи відмінності звука; 2) повторення моделі за вчителем – сприятливі умови з метою створення умовно-рефлекторних зв'язків між групою звукових сигналів й артикуляційними рухами; 3) відтворення моделі, тобто сформованість комплексів у довготривалій пам'яті; 4) заучування – закріплення отриманих відомостей, знань; 5) генералізація – закріплення слухових, артикуляційних і смислових зв'язків; 6) переключення з моделі на модель використання вивченої фонемі разом із тими, що засвоєні раніше [5, с. 201]. Забезпеченню успіху формування фонетичної субкомпетентності сприятиме ефективно вибудована лінгводидактична система – принципи, методи та прийоми навчання.

Безумовно, формування фонетичної субкомпетентності повинно базуватися на врахуванні загальнодидактичних (науковості, наступності й перспективності, систематичності й послідовності, зв'язку теорії із практикою, наочності, самостійності й активності, міцності засвоєння знань) принципів навчання [8; 10; 12]. Зокрема, основною вимогою принципу науковості є відповідність змісту освіти найновішим та достовірним відомостям про фонетичну систему української мови, обґрунтованість наукових фактів. Учителю не варто спиратися лише на обсяг шкільного підручника, треба знайомити учнів із проблемами та перспективними напрямками розвою фонетики сучасної української літературної мови, залучати їх до самостійного пошуку нових знань. Урахування принципу систематичності та послідовності – це засвоєння навчального матеріалу у строгій логічній послідовності та внутрірівневих зв'язках; чіткий виклад навчального матеріалу і взаємопідпорядкованість усіх тем із фонетики, де кожен попередній етап засвоєння теоретичного матеріалу є базисом (опорою) для наступ-

ного, встановлює зв'язок нового матеріалу з попереднім та вимальовує перспективу навчання на наступному етапі, тобто зреалізуються лінійний та спіралеподібний принципи. Рівень сформованості фонетичної субкомпетентності, безумовно, залежить і від принципу зв'язку теорії із практикою, бо будь-які теоретичні положення повинні перевірятися практикою, яка є поступом до пізнавальної діяльності, шляхом перевірки істинності гіпотез. Для учнів – це виконання вправ та завдань, активна мовленнєва діяльність, розвиток навичок читання й аудіювання. Зважування на переваги принципу самостійності й активності суб'єкта в навчанні забезпечує вироблення вмінь здобувати знання самостійно, перебувати в постійному пошуку, прагнути до інтелектуального росту. Беззаперечно важливим, на нашу думку, є врахування принципу міцності засвоєння знань, тобто всебічне засвоєння теоретичних основ і оперування поняттями з фонетики української мови; самостійне студіювання навчального матеріалу та практичне застосування отриманих знань у повсякденному житті. Звертаємо увагу на інноваційність принципу наочності навчання в час інформаційного поступу суспільства, що передбачає активне впровадження технологій мультимедіа, за якого відбувається взаємодія людини (суб'єкт навчання) з комп'ютером.

Аналіз наукової, науково-методичної літератури дозволяє стверджувати, що в лінгводидактиці репрезентовано різноманітні принципи навчання фонетики. Зокрема, автори «Методики викладання української мови в середній школі» доводять функціонування таких принципів: 1) віддання переваги усному мовленню й вироблення уваги до усного мовлення; 2) робота над удосконаленням артикуляції звуків української мови; 3) поєднання імітаційних шляхів опанування орфоепічних навичок зі свідомим засвоєнням норм літературного мовлення; 4) удосконалення слухової пам'яті; 5) тренування в зіставленні звукової оболонки слів, інтонаційної структури речень [6, с. 155].

Нам імпонують дослідження З. Бакум, яка виокремлює специфічні принципи навчання фонетики, до яких уналежнено: 1) навчання фонетики у взаємозв'язку з орфоепією, графікою, орфографією, морфологією, синтаксисом, пунктуацією, оскільки засвоєння лексичного й граматичного значення слів повинно ґрунтуватися на знанні звукової оболонки слова, яка за своєю суттю є первинною; 2) аналіз звука в морфемі, що важливо для розуміння змін, що залежать від чергування звуків; 3) співвідношення між звуковим та писемним мовленням сприяє усвідомленню ролі звуків як засобу виразності мовлення; забезпечує розвиток культури мовлення учнів; 4) врахування особливостей місцевої говірки з метою уникнення відхилень від норм сучасної української літературної мови, спри-

чинених впливом навколишнього середовища; 5) фізичний розвиток органів мовлення, що спрямовує на засвоєння особливостей вимови кожного звука, звукокомплексів; націлює на тренування органів мовлення, удосконалення навичок вимови й інтонування; 6) вивчення фонетики на текстовій основі, коли в контексті зреалізовується семантики мовних одиниць на фонетичному рівні [1].

Отже, врахування й дотримання як загальнодидактичних, так і специфічних принципів є необхідною умовою успішного формування фонетичної субкомпетентності, а взаємозв'язок їх – запорука цілісної системи засвоєння фонетичного рівня мови у процесі вивчення української мови в закладах середньої освіти.

Формування фонетичної субкомпетентності залежить від вибору методів і прийомів навчання. До часткових методів та прийомів формування фонетичної субкомпетентності уналежнюємо: фонетичний (фонематичний, орфоепічний) розбір; вправи, спостереження й аналіз звукового складу мови; диференціювання звуків мови; спостереження за артикуляцією звуків, її аналіз; виявлення структури складу, ритміки слова; спостереження над інтонаційним оформленням тексту [10; 12].

Особлива роль відводиться виконанню фонетичних вправ, «мета яких полягає у формуванні слуховідтворювальних навичок поділу мовленнєвого потоку на слова, склади; здійснювати звуковий аналіз слова і складів, виділяти наголошені й ненаголошені склади, визначати співвідношення між звуками й буквами, утворювати слова зі звуків тощо» [13, с. 254]. Перевага, безперечно, віддається вправам усного характеру, «що сприятливо впливає як на формування внутрішнього мовлення, так і на зміст, структуру писемного мовлення. Кожне слово, кожен звук, які аналізуються, необхідно вимовляти і чути» [10, с. 106]. Такі вправи, як переконливо доводить К. Плиско, повинні також супроводжуватися роботою з орфоепії [9, с. 67]. Цілком погоджуємося з авторами «Методики вивчення української мови у школі» у тому, що добір завдання для формування фонетичної субкомпетентності будується на «основі спостережень над природою звуків, роботою органів мовлення, сполучуваністю звуків і їх функцією в мові» [7, с. 102].

Автори «Методики обучения иностранным языкам в средней школе» наголошують, що ефективність засвоєння фонетичного матеріалу залежить від залучення артикуляційно-моторної пам'яті, тобто засвоєння фонетичного матеріалу неможливе лише під час прослуховування без багаторазового повторення й імітації. Саме тому інтенсивне тренування вимови повинно охоплювати два типи вправ: активне слухання зразка та його свідому імітацію [11, с. 68–69]. Прикладами фонетичних вправ з імітації є: вправи на імітацію звуків/

інтонаційної моделі, вправи на відтворення звуків/інтонаційної моделі; вправи на самостійну вимову звуків/інтонаційної моделі тощо. Учені наголошують, що «до імітації (простого наслідування) варто звертатися в тих випадках, коли вимова чи наголос слів вимагає їх термінового відтворення» [10, с. 109]. Варто зазначити, що питома вага таких вправ повинна бути значною, щоб відпрацювання вимови звуків закріпилися в пам'яті учнів.

Звертаємо увагу й на те, що для формування фонетичної субкомпетентності важливе усвідомлення звукової оболонки слова, що стає можливим за допомогою фонетичного розбору, який «передбачає спостереження над звуковим складом слова, його графічним зображенням, сприяє усвідомленню, закріпленню й узагальненню теоретичних відомостей, формуванню правописних і орфоепічних навичок» [13, с. 253]. Фонетичний розбір доцільно проводити за таким порядком: 1) запис слова фонетичною транскрипцією; 2) поділ слова на склади, визначення наголошеного складу; 3) визначення звуків за їхніми артикуляційними ознаками (голосні наголошені й ненаголошені, приголосні дзвінкі й глухі, тверді й м'які), способів графічного позначення звуків; 4) співвідношення звуків і букв у слові [13, с. 253].

Нам імпонує класифікація, запропонована З. Бакум. Науковець переконливо доводить ефективність упровадження таких різновидів вправ, як: *фонетико-лінгвістичні*, що формують лінгвістичну компетентність учня й передбачають здобуття знань про фонетичну систему української мови, передбачені шкільним курсом української мови, віхи її становлення й розвитку; *фонетико-мовленнєві*, які на етапі узагальнення й систематизації знань формують мовленнєву компетентність; *фонетико-комунікативні*, які формують комунікативну компетентність учня, забезпечують отримання відомостей про мовленнєвознавчі поняття, удосконалюють мовленнєві вміння й навички [1].

Уважаємо, що складником фонетичної субкомпетентності є орфоепічна, яка формується у процесі виконання орфоепічних вправ, що «спрямовані на виробленні вмінь і навичок правильної вимови голосних і приголосних звуків, звукосполучень, нормативного наголошування слів» [13, с. 177].

Орфоепічні навички виробляються у три етапи: 1) формування орфоепічних умінь – сприймання звуку на слух, вимовляння його); 2) процес переростання орфоепічних умінь в орфоепічні навички – дотримання норм вимови; 3) автоматизація орфоепічних навичок (припадає на 5–9 класи). Основним методом роботи є орфоепічні вправи, до яких ми уналежнюємо вправи на імітацію та відтворення звуків вимови; прослуховування й аналіз власного мовлення та мовлення дикторів,

митців слова; читання вголос та декламування віршів, інтонування тощо, які забезпечують опанування низки практичних умінь учнів і формують їхню культуру мовлення. Такий дидактичний матеріал «забезпечує тренування мовотворчого апарату учнів і забезпечує фізичний розвиток органів мовлення, усвідомлене використання фонологічних засобів вираження граматичних значень, оволодіння виражальними засобами фонологічних одиниць і розвиток навичок координування усного і писемного мовлення учнів» [7, с. 102–103]. Автори «Методики навчання української мови в середніх освітніх закладах» репрезентують таку систему вправ навчання орфоепії: вправи на зіставлення та протиставлення діалектних та нормованих фонетичних особливостей; вправи, що передбачають знання учнів деяких найважливіших норм вимови та наголосу; вправи для формування вмінь відтворювати слова правильно, з урахуванням орфоепічних позначок; вправи з попередньою орфоепічною підготовкою, здійснюваною самим учнем; вправи на зіставлення звуків і букв; вправи, які показують смислорозрізняльну функцію українського наголосу; вправи для формування вмінь фіксувати і виправляти вимовні помилки в чужому мовленні; вправи для вдосконалення правильної дикції [8, с. 109–110].

Отже, система вправ із формування фонетичної субкомпетентності повинна будуватися відповідно до текстоцентричного підходу, забезпечувати засвоєння відомостей про історію становлення й розвиток фонетичної системи української мови, формувати мовну й мовленнєву компетентності учня, допомагати виробити навички правильного читання, говоріння, наголошування слів тощо.

Висновки і пропозиції. Як висновок стверджуємо, що фонетична субкомпетентність – перший щабель формування лінгвістичної компетентності учня на уроках української мови. Успішне засвоєння фонетики можливе лише за умов будовування лінгводидактичної системи, в основі якої – загальнодидактичні та специфічні принципи, методи та прийоми навчання. У перспективі плануємо дослідити внутрішньосистемні зв'язки фонетики з будовою слова та словотвором, граматику, запропонувати систему вправ для формування фонетичної субкомпетентності школярів.

Список використаної літератури:

1. Бакум З. Теоретико-методичні засади навчання фонетики української мови в гімназії : монографія. Кривий Ріг, 2008. 338 с.
2. Бориско Н. Методика формування іншомовної фонетичної компетенції. *Іноземні мови*. 2011. № 3. С. 3–14.
3. Бухбиндер В. Основы методики преподавания иностранных языков. Москва : Просвещение, 1986. 120 с.

4. Донченко Т. Вивчення фонетики української мови студентами-іноземцями. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2010. Вип. 5. С. 75–80.
5. Ермоленко С. Специфіка методики навчання української орфоєпії. URL: http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/2744/1/Nvmdpu_2015_1_35.pdf.
6. Методика викладання української мови в середній школі : навчальний посібник / за ред. І. Олійника. Київ : Вища школа, 1989. 439 с.
7. Методика вивчення української мови у школі : посібник для вчителів / О. Біляєв та ін. Київ : Радянська школа, 1987. 364 с.
8. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах : підручник для студентів філологічних факультетів України / за ред. М. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2004. 400 с.
9. Плиско К. Теорія і методика навчання української мови в середній школі. Харків, 2001. 115 с.
10. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : посібник для студентів педагогічних університетів та інститутів / за ред. М. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.
11. Рогова Г., Рабинович Ф., Сахарова Т. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва : Просвещение, 1991. 287 с.
12. Рускуліс Л. Методична система формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів української мови у процесі вивчення мовознавчих дисциплін : монографія / за заг. ред. М. Пентиліук. Миколаїв : ФОП Швець В.М., 2018. 420 с.
13. Словник-довідник з української лінгводидакти: навчальний посібник/заред. М. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2015. 320 с.
14. Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.

Ruskulis L. Linguistic and didactic principles of the pupil's phonetical sub-competence formation

The article has proved that in the process of education development in Ukraine one of the leading places belongs to the formation of phonetic sub-competence as a component of linguistic competence, that is, a perfect knowledge of the phonetic system of modern Ukrainian literary language, historical stages of its progress, dialectical features, means of phonostylistics. It has been determined that phonetics is a component of the general system of language, its first level, the basis for mastering lexicology and grammar, since letters are the material that builds words and word forms. It is emphasized that phonetic sub-competence is the mastery of the phonetic system of the Ukrainian language, conscious practical application of the obtained theoretical knowledge in the own language and is formed on the basis of the acquired phonetic knowledge. The views of scientists on the varieties of phonetic knowledge (practical-speaking; those related to the theory of language; knowledge about the difference between grapheme and phoneme; knowledge of the signs of phonetic transcription) have been analyzed. The peculiarities of phonetic skills formation of automated reproductive or receptive actions have been considered, which provide correct sound and intonation design of one's own speech and adequate perception of sound and intonation design of speech of others, and their types (hearing-pronouncing, intonational, receptive, reproductive, accent-intonational, and audio-speech). The specific features of didactic (scientific, continuity and perspective, systematic and consistent, connection of theory with practice, clarity, independence and activity, strength of learning) and linguistic-didactic (specific) principles of learning as a guarantee of a holistic system of learning have been defined. The role of phonetic exercises (phonetic-linguistic, phonetic-speech, phonetic-communicative), which form auditory reproductive skills of division of speech flow into words, syllables, the ability to make the sound analysis of words and syllables, to distinguish pronounced and unstressed syllables, to determine the correlation between sounds and letters, to form words from sounds, etc. have been analyzed. It has been emphasized that the phonetic sub-competence is an orthoepic one, which is formed by performing exercises to simulate and reproduce the sounds of pronunciation; listening to and analyzing one's own speech and the speech of the speakers, artists of the word; reading aloud and reciting poems, intonation.

Key words: *phonetic sub-competence, phonetic knowledge, phonetic skills, general didactic and specific learning principles, phonetic exercises, orthoepic sub-competence.*